

Sur en d'Ardez : ün cumünet d'Engiadina abandunà

Autor(en): **Vonzun, Rosina**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **86 (1973)**

PDF erstellt am: **30.06.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-230694>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.



Sur En d'Ardez

SUR EN D'ARDEZ

ün cumünet d'Engiadina abandonà

da Rosina Vonzun

I. Introducziun

Per mia lavur finala al seminari da magisters a Cuaira in cugnuschenta da la stretta patria, n'ha eu tschernü quel per nos temp fich actual e bler discutà tema da la spopolaziun da noss cumüns muntagnards. Andit a quaista resoluziun m'ha dat Sur En, üna da las fracziuns da meis cumün patria d'Ardez, chi po servir sco exaimpel d'ün lö hoz abandonà da sia populaziun indigena. Cun mia lavur vögl eu uossa provar da dedichar a quaist cumünet engiadinais üna degna tabla commemorativa, cumbain cha lasupra exista zuond paca documainta istorica e ch'eu am stögl cuntantar per mêra part da la tradiziun respectiva e da quellas comunicaziuns cha cunvaschins plü attempats dad Ardez m'han amo pudü dar.

Meis perdavants da vart paterna sun per part tuots nats a Sur En, sun gnüts trats sü ed han vivü là, ingiò eir meis bap ha da puob amo güdà a paraints a far cun fain. El tocca tanter quels chi m'han pudü quintar plüs evenimaints ed eir aventüras da la «Muntogna», da sia glied, dals noms locals, da l'istorgia da lö ed eir da las differentas schlattas statts da chasa in quaista fracziun. Scha mia lavur dvainta uossa minchatant bod persunala, scha mias ponderaziuns dvaintan ün pa aignas, schi vuless eu indichar ch'eu nun ha gnü oters puonchs da sustegn e be s-charsas funtanis sco basa per pudair scriver üna lavur perfetta e cumplëtta sur da la fracziun da Sur En e seis abandon dal di d'hoz.

Cuaira, avrigl 1972

1. La situaziun geografica

Sur En (Sur Oen, Suroen) as nomna il cumünet situà sülla terrassa vidvart l'En, üna filiala dal cumün politic d'Ardez. Eir sch'el nun ha ingüna importanza ni per Ardez stess (perche vezzaina plü tard) e nemain per nossa Engiadina, schi das-cha'l gnir menziunà.

Passond giò per l'Engiadina bassa, saja cul tren o in automobil, speravia las chasas da Garsun e tras il god San Steivan ans crouda'l in ögl da man dret, circumdà da god e vasta pradaria. El invida a minchün da no da tour la via suot ils peis e da l'undrar cun üna visita. Cuntinuain dimena nos viadi lung la prada da Puclera, Pravuost e Plazzöl, cul sguard vers Sur En, per rivar ad Ardez! In direzziun vers la staziun, davo la prüma traversada da la viafier retica cumainza la via da Sur En chi cun considerabla cadenza s'inclina vers l'En giò'l fuond da la val. Sün quaist traiget, in üna pitschna chavorgia, ais situà il vegl muglin d'Ardez, hoz in possess da la famiglia da sar Jachen Strimer-Margadant chi s'ha dat granda fadia da mantgnair quaist edificzi fin al di d'hoz.

Victimas da la tecnica moderna, puchà, sun fingià daspö ons l'aual e la gronda rouda d'muglin. Els duos taschan uossa e laschan radschunar al viandant chi passa speravia sur dal destin da quaistas duos perdüttanzas dal temp passà.

Pac toc suot il muglin attiran las ruinas d'ün ampel stabilimaint noss'attenziun. No nu vulain laschar passar l'ocasiun da manzunar eir quaist edificzi a l'ur da la via vers Sur En. Seis suloms e'ls vasts reists da sias müraglias ans dischan subit, cha quia nun as tratta da restanzas d'üna solita chasa engiadinaisa. In quaist lö as rechattaiva üna gronda e baintschainta fabrica da quadrels, statta eretta da la firma Romedi da Madulain ed ida plü tard in possess da la firma Töndury e Bezzola. Plünavant aint ill'istorgia da quaist beamaint, sia muntada e schmuntada, nu pudaina entrar in quaist lö. Ella spordscha material avuonda per üna lavur particulara chi savess interessar fich a blers lectuors.

Intant vaina cuntinuà nos viadi ed eschan rivats fin giò pro l'En. Üna veglia punt da crap ans maina suravia, ed uossa cumainza la via a muntar. Da manzunar füssa quia amo la Senda da las Ruinas chi a la fin da la punt s'imbocca aint illa via da Sur En. Fin al mumaint chi'd ais gnü fabrichà il stradun tras l'Engiadina bassa eira la senda

üna via da transit e da remarquabla colliaziun tanter Tarasp ed Ardez sur il «bain Vonzun» in Aschera. Hoz nun exista plü quaista comunicaziun; la senda ais ida in ruina e dvantada culs ons inaccessiblea.

Davent da la punt va la via insü tras il god e'ns algorda a la descripziun respectiva da Theodor v. Mohr:¹ «Die Entfernung zwischen Ardetz und Suroen mag 1000 Schritte betragen; der Weg aber ist sehr beschwerlich, da vom Inn weg zu beiden Seiten ein steiler Abhang zu erklettern ist». In connex cull'erecziun da las ouvras electricas d'Engiadina ais gnüda la via restorada da möd, ch'ella nun ais plü uschè stantusa sco da plü bod. No però spassegiain sülla via veglia, suravia la puntina da l'aua d'Sampuoir, ingio be pitschnas restanzas da suloms dan perdüttanza da la resgia veglia e dals muglins chi's rechattaivan amo in nos tschientiner in quaist lö sumbrivaint. Da l'ultim resgiader, sar Andri Clagluna, s'algorda amo meis bap, ma bricha da la resgia chi ais statta in actività fin dal 1916. Amo avant sar Andri Clagluna gniva la resgia manada da sar Dumeng Morell.²

Il muglin suot la via eira l'ultim in possess da sar Dumeng Stupan, quel sur la la via appartgnaiva als frars Flurin, Jon da Bart, Jon da Cla ed Armon Clagluna. Lur mugliner as nomnaiva Benedict Huonder.³

Plü amunt a schneistra as separa la via veglia vers la val Sampuoir sur ils Puntins, e nus rivain sü da l'ultim chant aint il bel clerai da Sampinous, la prüma prada da Sur En. Sül plan a schneistra da la via observaina ün remarquabel peidrun, tuot nair dal füm d'ün grond furnel, cha homens e lavuraints da god douvran per far lur caffè e s-chodar lur marendas. La legenda quinta ch'üna vouta saja passà speravia a quaist crapun ün uors. Il grip til eira in peis, e l'uors, be rabgia, ha cumanzà a'l dozar e'l metter in pè. La fantasia lascha daspö crajer, cha stizis e restanzas da quaists sforzs dal uorsun possa amo hoz l'attent observadur chattar aint il gripun in fuorma da la

1. v. Mohr Theodor, Archiv für die Geschichte der Republik Graubünden, tom I/5, pag. 95—96 (Ulrich Campell's zwei Bücher rätischer Geschichte, 1. cudesch: topographische Beschreibung von Hohenrätien, tradüt da Conradin v. Moor, Cuoir 1851)

2. Morell Giacumin, Ardez, 1887: dischentscha

3. Morell Giacumin, Ardez, 1887: dischentscha

tschatta schneistra e las griflas da la dretta. Ma no cuntinuain nos viadi e laschain davo no il «Crap da l'uors sün Sampinous» cun sia tradiziun mitologica d'ün temp dalönch innan passà.

Uossa traversaina sur üna punt la Val Soncha, ün laviner, sortin dal god, e sü dal chant Salet rivaina sülla bella terrassa da Sur En. Che grandiusa e vasta vista davent da quaist punct! Liber gira nos ögl sü e giò per la val. No vezzain da tshella vart da l'En il cumün da Guarda illa splendur dal sulai e la bella fracziun da Bos-cha cun seis godet da larschs. Plü insü, al pè dal Piz Cotschen, as fan visibels ils prümarans e las alps da Murtera dad Ardez. Lura, suot il spelm da Tanterassa, ans salüda nos schlass cumün d'Ardez culla ruina da Steinsberg e davo no, amo plü aval, s'eleva sün sia collina il superbi chastè da Tarasp, circundà da majestusa pizza.

Ils 16 october 1971, ün grandius di d'utuon, sun eu statta persunalmaing a Sur En a far las fotografias per mia lavur;



1. Vista vers Sur En

Davent da quaist punct ans maina la via tras la bella prada da Saglias. Fin uossa ais el amo zoppà davo la Craista, ma tuot dandet sta'l davant no, il cumünet da Sur En, ün puogn plain d'chasas, üna

in l'otra intuorn la baselgia, il vair purtret d'ün tipic cumünet engiadinais. Qualchosa manca hoz a si'entrada! Ingio ais i a finir il vegl bügliet sur via, spisgiantà da l'auai da Funtana chi invidaiva il viandan ad ün süerv ed üna pitschna pausa e chi ans avess savü da quintar tantas veglias e novas aventüras da nossa «Muntogna» e da seis abitants?

2. *Descripziun dal cumün, sias chasas e lur possessuors*

Tras las spizzadas dals üerts, circumdats da gross uzuers, entraina in l'unica giassa da Sur En cun quella impreschiun dad esser svelt da chasa tanter las veglias müraglias cun lur portunas e fatschadas chi per mëra part sun bain mantgnüdas, restoradas e renovadas. Cuortas descripziuns da la fracziun da Sur En pudaina chattar fingià pro'ls cuntshaints cronists Duri Champell⁴ e Niculin Sererhard⁵, pro'ls istoriografs Fortunat Sprecher von Bernegg⁶ e Conradin v. Moor⁷ ed eir aint illas ouvras dal scriptur decan Luzius Pol.⁸ Ün fich bun admiratur dal vegl Sur En ais sainza dubi stat l'artist Hans Jenny chi'ns ha relaschè in sia stupenda lavur «Alte Bündner Bauweise und Volkskunst» alchünas pitturas remarchablas dal cumünet.

Eu vögl provar uossa, davo esser rivats sün nossa spassegiada fin a l'entrada da Sur En, da tgnair ferm in meis raquint eir las chasas cun lur possessuors da plü bod e dad uossa.

Las 12 chasettas culla baselgia sun hoz abandonadas. Be pacas plü sun restadas in man da lur vegl possessur, intant cha las otras sun gnüdas vendüdas ad interessents da la Bassa per las drizzar aint sco chasas da vacanzas. Id ais però da dir e cunvgnir, cha tant indigens sco eisters han renovà lur stabels cun bler plaschair e buna incletta, tant cha'l visitadur po hoz admirar quia ün pêr fich bain renovadas

4. Champell Duri/Moor Conradin, Topographische Beschreibung von Hohenrätien, tom I, pag. 95—96

5. Sererhard Niculin/Vasella Oskar, Einfalte Delineation aller Gemeinden dreyen Bünden, pag. 118, 126

6. Sprecher v. Bernegg Fortunat/Moor Conradin, Geschichte der Kriege und Unruhen, 1618—1628, tom I/7, pag. 409

7. v. Moor Conradin, Geschichte von Currätien und der Republik «gemeiner drei Bünde» (Graubünden), tom I, pag. 438, tom II/1, pag. 176 e tom II/2, pag. 754

8. Pol Luzius, Sammler 1805, pag. 356 e Sammler 1806, pag. 463

e tipicas chasas engiadinaisas. Surtuot la stà pulsescha darcheu nouva vita tras la giassa dal cumün muntagnard. Ils plets dal poet clingian però ill'uraglia: «las veglias giassas sun amo, las veglias chasas stan amo, ma'ls vegls amis, quels nu sun plü». L'utuon, cur cha la sumbriva as derasa sur Sur En, as serran eir las portas e'ls balcuns per dal bun. E lura dorma il cumünet illa suldüna e monotonia d'ün inviern sainza sulai. Be Giuseppe Detocchi, nomnà da tuots Beppo, il vegl e fidel famagl italian da la famiglia Oscar Campell-Clagluna, reista a Sur En sur on cun üna stallada d'muvel affidada ad el.

In rouda da lur numeraziun uffiziala lasch eu uossa sieuer mia inventarisaziun da las chasas amo hoz existentas a Sur En, cun lur possessuors ch'eu n'ha provà d'eruir plü bain pussibel, am basond lapro süllas indicaziuns da paraints⁹ e da meis genituors. Plünavant n'ha eu pudü consultar las glistas in merit las sgüranzas da chasas pels ons 1865/66, 1880 e 1892 aint il archiv chantunal a Cuaira (sig. X 22 c 4, X 22 c 6 e CB IV 51). Entrond in cumün cumainz eu cun la prüma chasa a man dret:

Nr. 200, Chasa Nuot B. Fratschöl, in seguit Clauot Fratschöl-Stupan. Ida plü tard in possess da lur figlia Neisa, maridada Schlegel. Hoz vendüda a la famiglia Senn da Basilea.

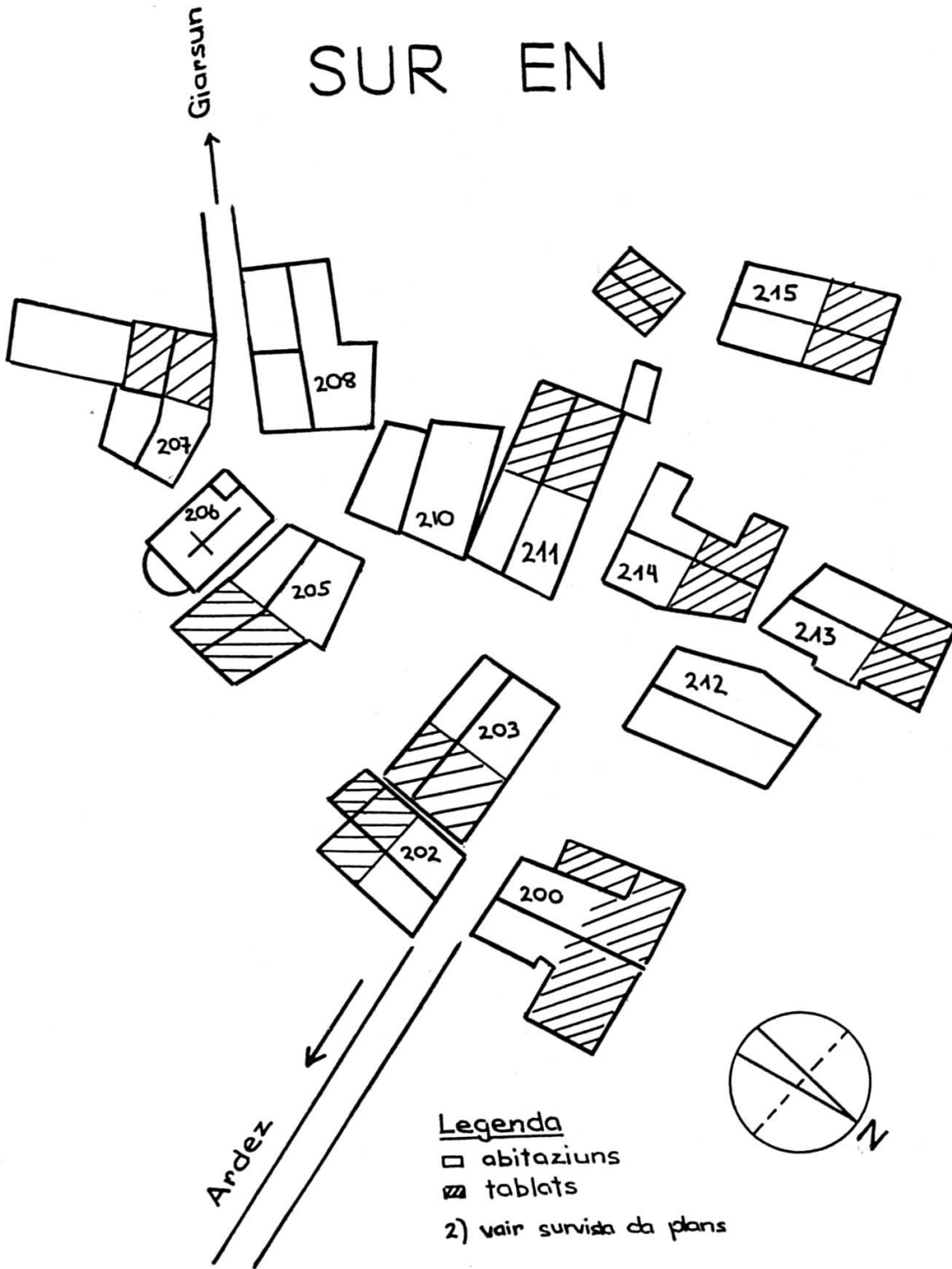
Nr. 201, Dal 1865/1866 Chasa Flori Marcadant, 1880 Casper Flütsch e dal 1892 da Joh. Dorer. Ultim possessur eira Andrea Thomas. La chasetta, differenta da las autras, plütost in stil valser¹⁰ cun fundamainta da crap e'l reist in lain, nun exista plü. La sbovada da quaista chasa ha chaschunà la prüma considerabla locca aint il quader concis dal cumünet da Sur En.

Nr. 202, Dal 1865/1866 chasa Hans Maier, 1880 Andrea Thomas e 1892 dal medem patrun. In seguit in possess da las famiglias Sepp Meier-Roffler, Peider Clalüna-Meier, Christian Koch-Fried, hoz da la famiglia Maissen, oriunda da la Surselva. La mamma Maissen, disgraziada sül pass d'Alvra cul auto, ais statta üna da las ultimas abitantas da Sur En, chi fin a sia mort ha vivü là d'ürant tuot l'on.

9. Juon-Ludwig Maria, Ardez, 1897: dischentscha

10. Morell Giacumin, Ardez, 1887: dischentscha

SUR EN



- Nr. 203, Dal 1865/1866 appartenenta als eredis Zisler, dal 1880 a G. A. Paravicini e daspö il 1892 ad Anton Paravicini. Ida via lura tras cumpra a silvicultur Joannes Campell e hoz in possess da seis figl, sar Joannes Campell-Schmidt a Scuol.
- Nr. 204, Intuorn l'on 1860 chasa Jachen Gulfin, dal 1880 in possess da Peider (Peiderschopp?) Clagluna, plü tard dals conjugals Valentin Weibel-Clagluna. L'ultim gnüda cumprada e sbovada da vegl silvicultur Joannes Campell. La giassetta sü vers la baselgia ha quattras pers üna rincla illa chadaina da sias chasas a man schnester (locca visibla tanter las chasas 203 e 205).
- Nr. 205, Chasa Jon Jon Grass-Fratschöl (meis basat). Plü tard da sia figlia (mia tatta) Uorschla Grass, maridada Thom. Ida via lura in possess cumünaivel da las sours Neisa Gross-Thom e Tina Vonzun-Thom (mia nona). Hoz dals duos cusdrins Lüzi Gross ed Otto Vonzun (frar da meis bap).

Nr. 206, Baselia evangelica affiliada da Sur En

Cumbain cha la fracziun da Sur En appartgnaiva da vegl innan, tant in regard politic sco ecclesiastic pro'l cumün dad Ardez, chattaina eir quia, intuornada da sias chasas, üna baselgietta, hoz abandonada, negletta e surtuot in seis intern fermamaing decadenta. Quaista perdüttanza dal temp passà tascha, e be s-charsas sun las funtanans chi manzunan l'istorgia da la baselgia da Sur En. Uschè nu savaina scha'l sainet clamaiva plü bod la raspada mincha dumengia a festagiar il cult divin, schi gnivan celebradas nozzas e battiats uffants al lö e dafatta sch'is rechattaiva forza quia eir ün pitschen sunteri. Be üna vouta l'on, üna bella dumengia d'instà, vain amo uossa salvà cult divin a Sur En.



2. Baselgia da Sur En

Erwin Poeschel, il grond e baincuntschaint perscrutadur d'istorgia d'art, descriva la baselgia da Sur En in sias ouvras¹¹ ed eu prouv uossa da laschar seguir seis text in libra traducziun:

«*Istorgia d'erecziun*», in *documentaziuns* medievalas nu vain la chapella menziunada. Seis patronadi (patrocin) nun ais cuntschaint. Eretta probabel al cumanzamaint dal 13avel tschientiner, il clucherin 17avel tschientiner.

Architectura, istorgia: Intern roman, chapella drizzada vers mezdi-daman cun absida a vout e nav cun tschêl sura planiv,

11. Poeschel Erwin, *Kunstdenkmäler Graubünden*, tom III, pag. 506

fanestras quadrangulas d'üna epoca plü giuvna, trais aint ill'absida, duos aint il mür vers saira. Aint il mür da l'absida ün vöd a fuorma cubica. L'entrada vers saira cun arch gotic pesant, na inramà, lascha presumer la data d'erecziun intuorn il cumanzamaint dal 13avel tschientiner. Datas da renovaziun pitturadas: 1684, 1756, 1863. Exteriur na articulà. Tet spuondiv da s-charplidas (hoz in tola d'arom.

Il clucher ais gnü construi pür davopro aint illa chantunada vers saira-mezdi da la nav (1694? vair la data dal sainet) e sta in consonanza culla müraglia cuntornanta. Iglüminaziun interna tras il cuccaröl in direcziun da la nav. Fanestras resunantas in stil roman, cupla octangulara a piz (fig. 511).

Furnitura: chanzla a cilinder mürada aint.

Sain: Diameter 47 cm. Inscriziun: Paulus Antonus Gafforus Pesclaviensis Rhaetus me fecit 1694.»

Porta nouva, datada MCMXLV (1945)

Nr. 207, Dal 1865/1866 chasa da Bartli Tester, dal 1880 dals frars Romedi. In seguit possess da la famiglia Flurin Thomas-Stupan (duonna Maria parschandaiva da la Val Müstair e gniva nomnada da tuot la populaziun «la Jaura») plü tard dal figl Jachen Thomas-Clagluna ed hoz da la famiglia Flurin Thomas-Koch. Quaista chasa sü Surbaselgia ais situada in stupenda pusiziun cun liber sguard vers daman.

Nr. 208 e

Nr. 210, Duos chasas oriundas da las familias Chasper B. Stupan e Dumeng Stupan, plü tard da vegl magister Chasper Stupan-Steiner. In seguit dal figl Hermann Stupan-Hatecke ed idas tras vendita in possess da signur dr. Gustav Kruck da Turich, il qual nu spargnet ingüns cuosts per restorar toccantamaing tuots duos edifizis. La bella chasa nr. 208 ais statta d'ürant la renovaziun victima d'ün desastrusch incendi e stuvet gnir refatta.

Inscriziuns süllas duos chasas:

Nr. 208, Viva mors mortibus
illa morientibus quoque sit

Dall früt dal bös-ch Adam mangiet
igl mall serpaint tuot pirantet
Puchià e paina Adam vett mangià
cur Deis l'aveiva scomandà

Quaist ais l'avdanza da nos corp
il qual el avda, fin la mort.
Davo la mort ün'autr'avdaunza
ha Deis pinà in sia staunza.

Tegn'adimaint quai ch'eu at di:
scha tü voust vendscher l'inimi
schi vendsch'a Tai il prüm da tuot
e tas paschiuns schi dvainta'l tuot.

Teis amis stoust tscherner bain
Tschertüns sun tals schi tils cunvain
schi guarda chi chi'd es d'intuorn
ami o lader o ün stuorn

Sur la porta d'chà; datada 1828

Chasa renovada l'an 1966, sta suot
protezziun dal chantun Grischun

- Nr. 210, Versin:
Üna vita sainz'amur
es sco erba sainza flur
- Nr. 209, Quaist numer nun exista plü .I's po presumer cha a seis
temp existiva davu las chasas 208 e 210 amo ün edifiz
(tschuffa?).
- Nr. 211, Chasa Salamon Grass e davu il 1892 da seis eredis, ils
conjugal Andreia e Uorschla Könz-Grass (sour da mia
tata) e plü tard da la famiglia Jon Pinösch Ludwig-Grass
(eir üna sour da mia tata). Quaista chasa ais ida tras
cumpra in possess da la famiglia Florian Schocher-

Lampert, oriunda da Malix, chi manaiva sper l'agricultura eir l'ustarietta «Zum Schäfli», (ca. dal 1930—1960). Sar Florian e sia duonna han vivü quia fin a lur mort. L'an 1971 han lura lur jertavels vendü la chasa als signuors Mathias Stupan-Thom, Oscar Campell-Clagluna e Brandenberger.

Nr. 212, Chasa oriunda Grass, plü tard tras marida da la figlia Neisa in possess da la famiglia Bastian Schucan-Grass, in seguit da la famiglia Jachen Nussio-Schucan ed hoz appartenenta als fradgliuns Nussio ed abitada da nos cuntschaint pittur artist Oscar Nussio. Sar Oscar e duonna Elsa sun adüna pronts da manar il visitadur interessà da Sur En tras lur ateliers e tras la gronda collecziun da quaders e pitturas. Eir els duos bandunan l'utuon Sur En, per passantar l'inviern a Greifensee.

Nr. 213, Dal 1865/1866 chasa da Mingiarda Grass, intuorn ils ons 1880 fin 1892 da Stasia Grass e lura ida tras marida in possess da la famiglia Heinrich Davatz. Gnüda cumprada finalmaing dal silvicultur Joannes Campell. Hoz appartenenta a la famiglia dal figl Oscar Campell-Clagluna chi l'ha renovada dal 1971 cun fich buna inoletta. Lur fidel famagl Beppo, sco fingià menziunà, viva amo tuot an in quaista chasa ed ais l'unic abitant chi fin hoz passainta eir l'inviern a Sur En.

Sar Oscar e duonna Maria han muni la bella fatschada da lur chasa cul seguaint versin:

«Cuischa que cha Tü voust a mai,
il dubel detta Dieu a Tai»

Nr. 214, In quaista chasa han vivü meis antenats ed han dat inavant lur dmura da schlatta a schlatta. Cun l'agüd da meis bap poss eu reconstruir, cha oriundamaing toccaiva quaista chasa a meis basat e mia basatta Nuot e Neisa Thom-Huder, in seguit a meis tat Lüzza Thom ed a mia

tatta Uorschla (Bisaz), nada Grass. La chasa paterna da mia nona Tina ais ida plü tard tras ierta in possess da seis frar, barb Jon (Grass) Thom-Guidon. Hoz appartegn'la als conjugals Stupan-Thom. Anna e Mathias Stupan-Thom chi abitan a Turich han renovà i'l cuors dals ultims ons lur chasa sülla plazzetta in fatscha al bügl cun gronda chüra, buna incletta e bler plaschair. Els duos vivan cun l'impissamaint da turnar ün di per dal bun e nun as stramaintan intant da far adüna darcheu il lung viadi per gnir a Sur En chi als sta fich a cour.

Sur la porta d'chà chattaina la veglia nouda da chasa:

B X B

e las duos datas 1657 + 1964

Süllas fatschadas pudaina leger ils seguaints versets:

«Tü be guard'e ria,
ma la chasett'ais mia»

Roba va e roba vain
a nos sögl fidels restain.

Cun quai dschaina adieu a la dmura da meis antenats e rivain uossa in Pradavo pro l'ultima chasa da Sur En.

Nr. 215, Seguond las glistas da sgüranza appartgnaiva quaista chasa dal 1865 al 1880 a Simon Margadant-Thom. Plü tard chattaina quia la famiglia Jachen Schimun Clagluna e Barbla, nada Thom (mezza sour da meis tat Lüzza Thom) ed in ultim la famiglia da lur figl Jon Pitschen Clagluna e Chatrina, nada Campell. Els duos sun stats ils ultims abitants da lö, chi fin a lur mort han chasà e vivü da lur agricultura a Sur En. Lur duos figlias, duonna Babina Blanc-Clagluna e duonan Stasia Bonarand-Clagluna han vendü lur chasa paterna al magister Brandenberger da Basilea chi l'ha renovada in stil engiadinais e drizzada aint sco agreabla dmura da vacanzas.

Tanter ils bels sgrafits chattaina la seguainta inscripziun:

Renov. 1966, H

s H

B

Chasa Jon Pitschen Clagluna

«Il pesch grand
ha adüna maglià il pitschen»

Eu sun uossa rivada a fin cun mia survista da las chasas da Sur En e da lur possessuors. Meis riassunt as laschess fich probabel amo per bainquant amplifichar, sch'eu füess plü versada illa veglia scrittüra tudais-cha per pudair consultar eir ils cudeschs da baselgia avant man ad Ardez. Tgnain amo ferm ils puonchs principals chi resultan da meis summari:

La plü nombrusa e dominante schlatta da nos Sur En d'üna jada eira sainza dubi quella dals Grass. Scha mia statistica correspuonda a la vardà, schi eiran d'ürant il 19avel tschientiner 4 chasas in possess da quaista cuntschainta famiglia refuormada. Lura seguan a Sur En ils vegls noms: Clagluna, Fratschöl, Gulfin, Mengiarda, Stupan, Thom e Thomas, tuottas veglias schlattas dal cumün politic d'Ardez. Da schlatta engiadinaisa sun eir ils Bonorands, Romedis e Schucans. Ma eir ils fulasters han chattà in quaist löet giò d'via lavur ed ün tet. Tanter autras sun da manzunar las famiglias: Zisler, Meier, Dorer, Weibel, Paravicini, Schocher, Maissen e las trais famiglias partensras Davatz (Tafaz), Flütsch e Margadant.

Plünavant ans disch il riassunt quantas chasas da Sur En chi sun hoz in mans dad esters e quantas chi sun amo restadas in possess da lur vegls patruns, quants e quals abitants da Sur En chi fin a lur mort nun han bandunà lur sögl patern e chi chi ais l'ultim dmurant stabel dal cumünet spopolà.

Forsa plü tard, chi sa, chat eu üna vouta il temp per revgnir el riassunt surmanzunà chi am para da cuntgnair alchünas bunas funtanas per scriver lasupra üna lavuretta particulara!

3. Riassunt istoric

Sco ch'eu n'ha fingià manzunà al cumanzamaint da mia lavur, nu m'ais que reuschi da chattar in noss archiv ed amo bler main i'l lö stess documentaziuns dal temp passà chi'm avessan pudü esser ün muossavia tras l'istorgia da la fracziun da Sur En. Cun l'agüd d'alchünas datas ed annotaziuns our da la litteratura avant man vögl eu tuottüna provar da reconstruir ün cuort riassunt istoric dal cumünet spopolà.

Cha l'Engiadina bassa e la Val dal Vnuost appartgnaivan da vegl innan a l'ovais-chia da Cuaira e cha'l chastè da Steinsberg ad Ardez eira i fingià l'on 1209 tras cumpra cun tuots seis drets in listess possess, pudaina extrar da las ouvras da Duri Champell, Conradin v. Moor¹² e P.C. v. Planta.¹³ Quaista cumpra eira gnüda arcagnuschüda l'on 1228 eir dals cunts dal Tirol.¹⁴

Ils 20 schner 1282 ha testimonià l'ovais-ch Conrad da Cuaira sül chastè da Fürstenau, cha'l territori dal cunt Meinhard dal Tirol nun appartegna ni al ducadi bavarais ni al svabais e cha tal s'extenda fin Punt ota in Engiadina bassa.¹⁵ Eir la «fortezza» da Steinsberg ad Ardez, pro la quala l'ovais-ch da Cuaira avaiva cumprà dals signuors da Matsch l'on 1301 amo 2 majarias, ais gnüda dal 1421 definitiva- maing schlubgiada da la diocesa da Cuaira.¹⁶ Eu am dumond uossa, scha üna da las majarias surmanzunadas nun avess pudü esser la fracziun da Sur En, tantplü cha la colliaziun cun Tarasp eira quella vouta fich importanta sün quaista via da transit.

Tuots quaists evenimaints ans muossan quant grond chi eira l'interess dals pussants imperis feudals da quel temp per nossa stretta patria, ed adüna darcheu gniva provà dad acquistar drets in nossa val. Per as defender finalmaing cunter l'Austria e la politica scrupulosa da l'ovais-ch Peter Gelyto da Boemia ais gnüda fundada l'on 1367 la Lia da la Chadè. Cun tuot lur forzas han provà ils pussants Austriacs eir davo quaist evenimaint istoric da survgnir inavo ils drets dal vegl domini in nos pajais, fin cha dal 1499 ais proruotta la

12. Champell Duri/Moor Conradin, topographische Beschreibung von Hohenrätien, pag. 95—96

13. v. Planta P. C., Die currätischen Herrschaften in der Feudalzeit, pag. 96-ff

14. v. Salis-Seewis/J. U./Moor Conradin, Gesammelte Schriften, pag. 22

15. v. Mohr Theodor, Codex Diplomaticus, tom II/9 (20.1.1282), pag. 9

16. v. Mohr Theodor, Codex Diplomaticus, tom II/101 (18.10.1301) pag. 170

guerra svabaisa. In marz da quel remarchabel on ha cumanzà l'invasiun austriaca e cun quella ha l'Engiadina bassa subi üna devastaziun sgrischusa. La gronda part da la populaziun ha provà da's salvar sülla fùgia vers l'Engiadina sura, intant cha'ls ostagis (tanter quels eiran per gronda part homens d'Ardez, sco Parcival Gervedo, Johann e Johann Georg Mingiarda¹⁷ sun malamaing starschinats a Meran. Dürant quaista terribla mazzacra sun its sü tuots ils cumüns d'Engiadina bassa in flomma e gnanca ils plü pitschens löets sco Strada, Vnà, Pradella, Giarsun ed eir nos Sur En nu sun restats schaniats da rapina e fö. Eir la «fortezza» da Steinsberg, abitada dal chastlan Baltasar Schech, ais statta victima da quaist'invasiun.¹⁸

I segua il temp da la refuorma. Intuorn il 1544, insembel cun Ardez, Bos-cha e Chanova accepta eir Sur En cun sia aigna chapella la refuormaziun, sustgnüda dal cuntschaint predichant Lüza Schdratsch.¹⁹

Alchüns ons plü tard, dal 1565, in occasiun da la revolta engiadinaisa cunter la lia culs Frances («Speckkrieg») vain manzunada la fracziun da 'Suroen', davent da la quala sun marchats ils homens da la drettüra per as radunar quel listess di a Susch culs rebellants da tschels cumüns.

Amo üna jada sun passadas truppas austriacas plündriond tras nossa Engiadina bassa e mettond tuots ils cumüns danouvmaing in ruina. Il nom «Baldirun» vain amo hoz manzunà in ün o l'oter möd in nossa val ed algorda al temp dals scumpigls grischuns, a l'on 1622, ingiò ün'otra jada ils cumüns d'Engiadina bassa sun crodats in tschendra. Ils prüms settember da quaist on 1622 eira rivada da Tarasp nan tras las «Ruinas» üna truppa tirolaisa chi s'ha avanzada fin a Sur En per impizzar il cumünet e'l laschar arder giò cumplettamaing.²¹ Che ais lura dvantà cun sia populaziun? Han eir quels abitants provà da mütschir sur il pass dal Flüela our i'l Partens?

17. v. Moor Conradin, Geschichte von Currätien und der Republik «gemeiner drei Bünde» (Graubünden), tom I, pag. 438

18. v. Moor Conradin, Geschichte von Currätien und der Republik «gemeiner drei Bünde» (Graubünden), tom I, pag. 438

19. Camenisch Emil, Bündner Reformationsgeschichte, pag. 363

20. v. Moor Conradin, Geschichte von Currätien und der Republik «gemeiner drei Bünde» (Graubünden), tom II, pag. 176

21. v. Moor Conradin, Geschichte von Currätien und der Republik «gemeiner drei Bünde» (Graubünden), tom II/2, pag. 754

Ingüna cronica nun ans sa dar quella resposta. No eschan uossa però orientats, cha Sur En, adonta da sia situaziun isolada, ais gnü incendià duos voutas. Cun quanta fadia, perseveranza ed attachamaint al sögl patern han lura ils abitants plündragiats refabrichà lur chasas e tablats e provà da laschar renascher lur vegl cumünet? Surtuot il 17avel tschientiner ais stat per nossa populaziun ün'epoca da blera travaglia e renunzia. Nos savain cha d'ürant il 18avel e 19avel tschientiner ha cumanzà l'emigraziun e ch'in quel mumaint han dat eir blers Engiadinais la rain a lur vallada per tscherchar a l'eister lur furtüna. Scha tanter tuot quels emigrants as rechattaivan eir abitants da la fracziun da Sur En ais hoz greiv d'eruir. Cuntschaint ais be, cha da la famiglia da sar Jachen Schimun Clagluna, il figl Barduot eira parti per Pisa in Italia, ingio seis descendents sun amo hoz domiciliats.²²

Plan planet, ma in grà adüna plü considerabel, s'han acquistats eir noss paurs da Sur En stabels ad Ardez, e fingià al cumanzamaint da nos tschientiner gnivan tschertüns be plü d'inviern a Sur En a pavar oura lur muvel. La spopulaziun ha pudü tour il suraman in seguit e cun quella finischan vita ed istorgia dal Sur En d'üna jada.

4. *Ils noms locals e champesters*

Eu lasch seguir üna survista dals noms locals e champesters da la fracziun da Sur En, cha meis bap m'ha declerà e chi sun per buna part publichats aint ill'ouvra da Planta/Schorta suot Ardez:²³

- | | |
|----------------------|------------------------|
| 1. Arlönch | 10. Gaud grond |
| 2. Arschiglia | 11. Laviner da Saglias |
| 3. Artanschan | 12. Mundaditsch |
| 4. Büglet | 13. Muschna la |
| 5. Chantavaischlas | 14. Ortas |
| 6. Charal | 15. Palü (Palüetta) la |
| 7. Craista la | 16. Peidra grossa |
| 8. Cuschinagl | 17. Plan da chars |
| 9. Funtana, Funtanet | 18. Plan da nuscpinas |

22. Kaiser Dolf, *Cumpatriots in terras estras*, pag. 114

23. Planta Robert/Schorta Andrea, *Rätisches Namenbuch*, pag. 397—401

- | | |
|---------------------------------|--------------------------|
| 19. Plan sura / Suotcalögna | 29. Serla / Suotcalögna |
| 20. Plan suot / Suotcalögna | 30. Spuonda la |
| 21. Platta la | 31. Suotcalögna |
| 22. Pradavò | 32. Surbaselgia |
| 23. Padrus / Pradrus | 33. Surcraista |
| 24. Prasüras | 34. Sursass |
| 25. Prasüras / Suotcalögna | 35. Valanc / Suotcalögna |
| 26. Saglias suot / Saglias Sura | 36. Val soncha |
| 27. Salet | 37. Arplan e |
| 28. Sampinous | 36. Maiers ils |

Güsta per üna lavur chi tratta la cugnuschentscha da nossa stretta patria san e pon esser ils noms locals predschabels muossavias. A man da mias annotaziuns savess il scenzià fich probabel crear üna bella lavur etimologica. Eu intant poss be cunstatar, cha sül territori da Sur En chattaina per mèra part noms romans. Scha tanter tuot ils noms locals e champesters existan forsa eir alchüns noms retics, lasch eu plü gugent eruir al professionist.

5. Vita economica, politica, sociala e culturala a Sur En

a) Vita economica

Eu vögl provar uossa da dar üna pitschna survista da las relaziuns fich simplas illa vita economica, politica, sociala e culturala dal cumünet isolà. Mia tanta Maria Juon-Ludwig ad Ardez, chi ais nada a Sur En, ma chi tocca fingià pro quels abitants da la fracziun chi possedaivan chasa eir ad Ardez, m'ha quintà cun plaschair seis algords e güdà a mai a reconstruir il purtret da la «Muntogna» e sia vita da temp vegl.²³

Sco tuot ils cumüns d'Engiadina bassa eira eir Sur En ün dret cumün da paurs. Giuven e vegl as dedichaiva a la cultivaziun da champ e prà. Cun l'allevamaint da muvel gross e muvel manü, culla cultivaziun da granezza e mailinterra eira dat a las famiglias üna libra e bella, ma bain suvent eir düra existenza.

Las quatter stagiuns, minchüna in seis möd, han portà cun lur constant ritem eir a Sur En adüna darcheu la variaziun cha nus

23/a. Juon-Ludwig Maria, Ardez, 1897: dischentscha

umans dovrain in nos minchadi. Cun quanta brama varan dimena spettà ils abitants da Sur En sül cumanzamaint da la prümavaira! Co varan guardà ils paurs da Sur En cun impazienza via da tshella vart da l'En sülla costas sulaivas dad Ardez fingià verdas, intant cha pro els malapaina as fuormaivan las prümas terrenzlas! Chi sa, scha'l sulai tampriv dal cumün politic d'Ardez nun ais stat per buna part la cuolpa, cha ün o l'oter abitant da Sur En ha dat la rain a seis cumünet per as retrar da la sumbriva?

Ma la prümavaira gniva cun spranza e flur, e lura regnaiva darcheu vita sün champ e prà, fin ch'eir ils ultims reists da la lavina da Saglias eiran rumits e svanits, fin cha'ls ers da gran e mailinterra eiran erpchats, arats e semnats. Pro la lavur da prümavaira toccaiva eir la pasculaziun dal muvel sül pas-ch chasan. La pas-chüra da la fracziun, cunfinanta vers daman cull'alp da Sursass e vers saira cull'alp da Nuna, sun statta adüna darcheu la causa da malinclettas e dispittas tanter Ardez e Sur En. Cha'ls da Sur En nu's tagnaivan adüna als cunfins prescrits per lur muvel, ans orienteschan duos cuntraversas relativas, ch'eu n'ha chattà aint il archiv cumünal dad Ardez:²⁴

Interpretaziun

Da la surindichada cuntraversa resulta, cha'ls abitants da Sur En avaivan tut la libertà da paschliar lur muvel in temp da prümavaira suroura ils cunfins stipulats per l'alp da Nuna.

Causa cha l'alp da Nuna toccaiva seguond contrat da quel temp als fulasters dad Ardez, schi eiran obliats ils da Sur En da pascular lur muvel be fin il cunfin prescrit, per chi reista pas-ch avuonda pel muvel eister.

Ardez ais stat sforzà dad eleger trais homens chi s'han stovü infuormar dals fats e lura güdichar seguond lur parair.

I sun gnüts elets ils signuors: Dumeng C. Stupan, Andri H. Ludwig e Peider Gistun, il scrivant da quaist documaint. Ils trais homens han constatà in seguit in Val Nuna cha'l muvel da Sur En eira rivà fin al lö indichà dal güdisch. La sentenza tuna:

24. Register archiv cumünal Ardez, documaint nr. 27, cuntraversa regard pasculaziun alp Nuna, dals 1.8.1737

1. Ils delegats dumondan l'agüd e sustegn divin, sco üsità da quel temp per mincha sentenza güsta.
2. Els fixan in seguit duos terms in fuorma da crusch sün duos peidras grossas, üna nanvart ed üna vidvart l'aua (da Nuna). Las peidras chi's rechattan al pè dals «Bügls» decleran cha'ls terms dessan tendscher in fila d'ün piz a l'oter.
3. Scha'ls abitants da Sur En surpassan in temp da prümavaira las manzunadas cruschs, schi pon ils alpchants pendrar seguond la cunvegna aint illa charta da las alps.
4. Els cunfins da l'alp da Nuna reistan in vigur confuorm a la charta da las alps.
5. Els dumondan a Dieu la grazia, cha la sentenza nu saja statta ingüsta, ne per üna ne per l'otra part.

La cunvegna ais firmada da Peider Gistun, stat clomà sco güdisch.

Ün simil cas da cuntraversa tanter Ardez e Sur En eira fingià capità ils 16 da mai 1733. Quia as trattaiva d'üna differenza e malinçetta in regard a la pascalaziun dal muvel da Sur En in vicinanza da l'alp Sursass, in Val soncha. Sar landama Duosch Mor culs trais delegats «Juncher Landamma Planta de Steinsberg» per Sur En, Sar Jachen Clagluna Köntz per las duos «Tertzas» (participaziun a las alps seguond ils differents scumparts dal cumün d'Ardez, p. ex.: Terza Murtera, terza Valmala, terza Urezzas) e sar Barduot P. Köntz pel cumün dad Ardez han examinà la cuntaisa e trat la sentenza. Il documaint ais scrit e firmà dal «bachettader» Jacob B. Köntz, in preschentscha da seis cumpogns.²⁵

Id eira dimena dad observar severamaing las prescripziuns e da's tgnair vi dals statuts cumünals, da prümavaira e d'utuon, per muvel gross e muvel manü. Ils da Sur En giodaivan il dret dad alpgiar lur muvel in tuot las alps dad Ardez e toccaivan da vegl innan pro üna da las quatter tertzas dal cumün d'Ardez, normalmaing pro la terza da la bavraduoira da la «Crusch».

In quaist connex m'haja dumandà, scha las chasas da Sur En possedaivan eir prümarians nan ad Ardez. Da quai nu s'algora plü ingün, ma bainschi poss eu dir cun sgürezza, ch'üna chasa da Sur En

25. Register archiv cumünal Ardez, documaint nr. 26, cuntraversa regard pascalaziun alp Sursass, dals 16.5.1733

ha mantgnü fin al di d'hoz seis prümaran. Que ais la chasa (205) da meis basat Jon Jon Grass (hoz da meis barbas Otto Vonzun e Lüzzi Gross), a la quala pertocca ün dals prümarans sül bel muot da Telvet chi porta amo bain visibla l'inscripziun: *I.I.G. 1892*.

No turnain inavo pro'ls paurs da Sur En e lur lavur da prümavaira. Davo la cultivaziun da champ e prà nu giaiva plü lönch fin chi pudaivan gnir chargiadas las alps. «Las masüras», quellas saran statta ün dals gronds evenimaints e giodimaints eir per nossa populaziun da Sur En. Lura, intant cha las masseras zerclaivan ils üerts e s-chardunaivan ils champs, eiran il homens landervia a tagliar laina, sauar la prada e preparar las üsaglias per dar a temp l'attacha a la raccolta dal fain. Tras la giassa e tanter las chasas s'udiva ün di ils prüms clocs dal batter la fotsch, üna chanzun cha no giuvens nun avain plü occasiun da dudir.

Lura seguiva la stà e cun ella entraiva vita e travasch in tuot il cumünet, da la daman bodezzas fin la saira tard. Ma i stendaiva amo il temp per far üna posa sül banket davant porta. Eivnas passaivan via, fin cha tuot la prada grassa, ils maiers, Plan da chars e Suotcalögna eiran raccolts e suot tet. Eir nan sül territori d'Ardez e fin süls munts gnivan plüs paurs da Sur En a racogliar lur fain. Che viadis, a pensar inavo, cun bouv e tragliun! Star sü la not a las duos per partir il plü tard a las trais e rivar amo a frais-ch sül prà, que eira chosa chi s'inclegiaiva da sai stess, eir cha in quaist möd üna stà eira svelt passada.

Intant cha'ls tablots s'implivan cun fain grass e fain manü, uondagaivan fingià las spias madüras dals champs da sejel aint il prüm ventin d'utuon. Davo üna pitschna posa tanter la raccolta dal fain e dal gran, gniva dat man als champs da sejel. Sco da vegl innan tschuncaivan ils homens, e la lavur da dozar il strom e liar las monnas pisseraivan las duonnas. Che bel aspet cha quai sarà stat, eir ün purtret ed üna da quellas lavuors cha nos temp nu cugnuoscha plü. Chi da no savess hoz amo dozar sejel, furmar e liar üna monna cun quella perfecziun chi savaivan far amo nossas nonas?

Fini cul sejel eira ura a Sur En da tour il rasdiv e da tschunker üerdi, uschè lönch chi restaiva la bell'aura e cha'l sulai vaiva amo sia forza. Eir ils uzuers cotschens d'uzuas madüras admonivan a las masseras da gnir als sfrüar. Immez tuot quaista lavur crodaiva il di da la schelpcha, ün di surtuot festiv e remarchabel per noss paurs e

lur famiglias. In chaminada e schler eira darcheu lö avuonda per conservar ils pulmains, painch e chaschöl e tschigrun, cha'ls paur manai van quel di giò d'alp. Cun quant plaschair saran its ils uffants da Sur En incunter als schelpchants cun lur binderas, e che giodimaint saraja stat la saira per maridats e giuventüna, da pudair tour part al grand bal da schelpcha chi vaiva lö ad Ardez!

Intant cha sülla prada sfrüada pasculaiva il muvel e cha dapertuot nan s'udiva sas s-chellas, eiran noss paur occupats a tour sü mailinterra. Fond quaista lavur varà ün o l'oter medità seis muvelet a l'ur dals champs e ponderà, chenün e quants da seis armaints ch'el possa manar prosmamaing a las fairas d'Ardez e cuntuoins. Id eira da ponderar bain e suvent eir da's decider da vender üna vacha o üna trimma cha tuot la famiglia laschaiva partir cun cour greiv e forsa eir cun üna larma zoppada. Ma tuot chi savaiva quant pitschnas chi eiran las entradas e quant lönch cha quellas vaivan da dürar per cuvrir davo tuot il dabsögn.

Il stret utuon cun sias lungas sumbrivas e'l debel sulai chi be plü malapaina rivaiva nan sur il Muot da la Sella, sforzaivan ad umans ed a bes-chas da's retrar da la champogna. Il sainet da scoula, ma na quel da Sur En, clomaiva ün bel di eir ils scolars da la fracziun per l'instrucziun ad Ardez. Bain dür eira quaist dover per uffant e genitur. (Sül problem scoula revegn eu plü tard in mia lavur). Intant cumanzaiva a chasa pels creschüts ün'otra lavur importanta, il scuder il gran. Our da las savas dals tablats e tras la giassa dal cumünet as pudaiva udir dis ed eivnas a la lunga ils scudaders a batter a tact (tic tac, tac, tic tac, tac), eir üna chanzun cha nossa generaziun nu cugnuoscha plü. Il scuder, quel eira üna lavur da comuniun. In rouda giaivan homens e duonnas a güdar a vaschins e paraints, fin ch'in mincha economia eira il gran scuoss, spagliadurà, masürà oura in mozza o sters e miss a lö sün palantschin aint ils chaistuns. Fond quaistas lavuors nu s'inaccordschaivan noss abitants da Sur En, cha daspö dis il sulai nu rivaiva plü in «Muntogna» e cha lur cumünet sumbrivaint culs s-chandlers da laina da fuorn e laina da platta e laina da pigna sün sias avantportas, eira pardert per artschaiver l'inviern.

Ed üna di eira'l quà, quel lung e greiv inviern. Ma no savain cha la populaziun da Sur En nun as vaiva da far massa gronds pissers e fastidis per quaista stagiun. Il «God grand» chi cun bun dret porta

seis nom ha adüna protet il cumünet e seis abitants da lavinas e boudas. E quels chi crajan uossa cha nossa glied da Sur En nu savaiva co passantar la lungurella as sbaglian! Pel paur in stalla e tablà e per la massera in sia economia cul zuond pitschen confort da quella jada portaiva eir il cuort di d'inviern lavur da la daman a la saira. A Sur En nu possedaivan noss vegls amo lönch ingüna chascharia. Id eira da far sves il painch. In schler, las muottas da lat, ils sgrommers e las panaglias (latmaglias) sun hoz be plü müttas perdüttas da la lavur e la pazienza chi eira necessaria fin cha la massera pudaiva metter il burlin painch our dal mouden intaglià sün maisa ed implir seis bröchs culs ajens prodots nu das-chaiva mancar. Pür blerun plü tard manaivan ils da Sur En, ma be passagermaing, üna pitschna chascharia in comuniun, chi as rechattaiva in ün schler da la chasa Stupan (nr. 20), hoz da dr. Gustav Kruck.

E d'ürant las lungas sairas d'inviern, ill'isolaziun e quietezza dal s-chür cumünet innaivà, as varan chattats ils homens pro'ls vaschins per üna partida da chartas, las duonnas in stüva choda per as güdar vicendaivelmaing a s-chartatschar la lana, filar o rechamar, intant cha la giuventüm, sainza as stramantar dal viadi, pigliaiva, scha be pussibel, part a la vita sociala e'ls divertimaints ad Ardez.

Ün evenimaint cun gronds preparativs per tuot la famiglia, cun blera vita e poesia, eiran adüna darcheu las bacharias da chasa. Eir quaista lavur as faiva in comuniun cun paraints o vaschins. Per dis, tuots in chasa vaivan lur occupaziun, fin cha las liangias pendaivan in chadafö a füm e fin cha tuot la charn eira missa giò'n schler in salamuaira.

Cha'ls armaints gross da maz gnivan manats fingià aint per la not aint illas cuorts d'chasa pro'l bacher, sa da quintar mia tanta Maria, ed eir cha mia nona Tina e sia sour, tanta Neisa, giaivan a lavar la «bacharia» in tuot la fraidüra our i'l bügliet dadour cumün. Da quai s'algorda fich bain eir amo meis bap. «Per lavondas da bacharia nu's das-chaiva dovrar il bügl grond in cumün, cha'l s. h. muvel ösna la savur da las rajadüras e nu vögliä lura plü baiver aua our da quel, pretendaivan noss vegls!»

Eir ils pacs fuorns da pan hoz amo mantgnüts ans pudessan bler quintar da quel mumaint davent cha'l paur giaiva cul mutisch oura muglin, fin cha la massera tagliaiva giò la prüma fletta d'pan frais-ch per sia famiglia. Hoz nu savaina gnanca plü che chi'd ais e

per che adöver chi's dovraiva il scuflun. Eu poss però manzunar quai, e quai cun plaschair, cha'l vegl e tipic fuorn da pan da la chasa da meis antenats (nr. 214) ais restà intact e bain mantgnü.



3. Fuorn da pan chasa Mathias Stupan-Thom (nr. 214)

Laschond in quaist möd libra nossa fantasia, nun ans vaina plü da dumandar co be mâ cha'ls abitants da Sur En survendschaiva il lung inviern. Mumaints s-chüers saran bainschi adüna stats cas plü greivs da malatia, tant per l'amalà e seis cunfamiliaris sco pel meidi, scha nus pensain als mezs d'infuormaziun e da colliaziun da quel temp. Bun «dr. Steiner vegl» da Lavin, a seis temp ün cuntschaint e fich capabel

meidi in Engiadina bassa, ans savess fich probabel quintar bleras interessantas aventüras da sia pratcha e da seis paziants.

Intant ils dis giaivan creschond, ed üna daman, als 14 da favrer, davò esser stat absaint plü da trais mais, büttaiva il sulai seis prüms razs darcheu sül cheu d'bügl immez la «Muntogna». E l'ultim plü grond pisser e fastidi d'inviern a Sur En eira a la fin superà quel di, cur cha vers prümvaira la lavina dal Muot da la Sella as precipitaiva giò dals laviners da Saglias e Val Soncha sur la via oura sainza occasiunar plü grondas disgrazias o devastaziuns.

b) Vita da cumün

Cun exepziun dal rom scolastic nun exista ingüna cumprova, cha Sur En saja i üna jada sül champ politic, social e cultural sias aignas vias. Sün quai fat n'ha eu provà da render attent fingià in mia descripziun precedainta. Sur En ais in dovoir da's tgnair vi a las prescripziuns fixadas aint ils tschantamaint da «l'undraivel» cumün politic d'Ardez ed ha il dret dad esser represchentà tras ün «cuvì da la fracziun», sta quai scrit aint il Statüt cumünal d'Ardez.

A veglias e novas üsanças sco eir a tuots divertimaints chi spordschaiva il cumün d'Ardez ha adüna tut part eir la populaziun da sias fracziuns, tant la giuventüna sco eir ils maridats. D'inviern, üna bella jouslada cun clergluna, da Sur En oura Punt, varà sainza dubi adüna darcheu intimà als giuvens da gnir ad Ardez a tscherchar là cumpagnia e comuniun. E dafatta tanter ils commembers, surtuot da las societats da chant ad Ardez, as pudaiva chattar plü tard abitants da Sur En chi gnivan als exercizis, sainza as stramantar dal viadi fin al lö ed inavo. Plünavant nu dubitain cha la giuventüna da Sur En as avarà reunida plü d'üna jada eir in seis pitschen ravuogl per ir adascus a püschlar il salvonur «chucal» e per as divertir da cumpagnia, fond oura nuscpinas o mangiond insembel ustrida o ün bun latmilch.

I nun ais però cuntschaint, scha Sur En ha gnü da plü bod sias aignas üsanças e plü tard dafatta üna o l'otra società. Tgnair ferm in mia lavur vögl eu ün evenimaint ed ün di da l'an chi gniva observà ed eir festagià in seis möd be da la populaziun da Sur En. Que eira, sco ch'eu n'ha fingià manzunà, ils 14 favrer, quel di cha'l sulai sün seis cuntinuand gir riva, davò ün lung sön d'inviern, darcheu a Sur En.

E finalmaing nu vögl eu serrar quaist chapitel sainza trar a manzun eir la scoula e seis problems. A la scoula cumünala dad Ardez eiran obliats da tour part eir ils scolars da las fracziuns da Sur En e Bos-cha. Pustüt pels uffants da Sur En nun eira'l liger, il temp da scoula, eir scha l'on scolastic düraiva quella vouta be 5 mais. Puchà cha mia nona Tina e seis fradgliuns nu vivan plü! Els chi sun its tuot lur ons da scoula vi ad Ardez am savessan quintar il plü bain dal viadi ch'els vaivan da far minchadi cun bella e cun trid'aura, d'inviern cun fraid e naiv, a pè o culla jousla, ed eir dals pissers cha lur genituors varan gnü fin cha lur cumpagnia eira la saira darcheu inavo a chasa.

Eir meis genituors s'alordan amo bain, cha'ls scolars da las famiglias Thom-Guidon (cusdrins da meis bap), Schlegel-Fratschöl, Clagluna-Campell e Schocher-Lampert frequentaivan las scoulas d'Ardez. Quel purtret cul tröppet da scolars da Sur En, chi's vezzaiva la daman a gnir sü da la via da muglin e sü dals Zops vers la chasa da scoula veglia ais schmari e tocca pro'l passà.

Il fat, cha per trais ons ha existü eir a Sur En üna scoula, ais remarchabel ed eir d'interess, tantplü cha quella ha dat andit a plü d'üna cuntraversa tanter il Cussagl d'educaziun a Cuaira, l'inspectur scolastic d'Engiadina bassa e'l cussagl da scoula d'Ardez. Alchüns muossavias sün quaista uscheditta scoula «privata» n'ha eu pudü chattar aint illas actas in merit da l'archiv chantunal a Cuaira, sig. XII 14 c d, CB II 360, 26), 27).

D'üna charta dals 7 nov. 1863, cha l'inspectur da scoula, ravarenda Nicolaus (Cla) Vital a Ftan, scrivaiva al Cussagl d'educaziun a Cuaira, resorta, cha a Sur En eira gnüda averta quel on üna scoula privata.²⁶ Da quaist documaint chi pudess interessar eir ad auters lectuors, n'ha eu agiunt üna fotocopcha a mia lavur, chi nu po malavita gnir publichada aint illas Annalas.

Sco motifs per la resoluziun tutta in quaista dumanda dal cussagl da scoula dad Ardez eiran gnüts resguardats ils seguaints argumaints:

1. La distanza da bod ün'ura e l'esperienza cha quels uffants vegnan solitamaing massa tard a scoula e cha quaist on (1863) sajan 7 *principiants*.

26. Archiv chantunal Cuaira, actas scoula privata Sur En, XII 9 b da l'on 1883

2. Cha'ls genituors da quels *10 uffants* dal lö, excepziunà üna economia, sun povers fittadins da lingua tudais-cha, chi dan tuottüna al magister (falegnam Allemann) fr. 80.— paja e'l piglian in rouda a spaisa.
3. Malgrà la perdita pecunaria ha dat il cumün politic d'Ardez seis acconsentimaint.

L'inspectur scolastic, ravarenda Nic. Vital, nun eira dal tuot satisfat cun quaista decisiun dal cussagl da scoula dad Ardez e surtuot neir cul «magister incompetent» e sias cugnuschentschas scolasticas, ün cas chi avess pudü intimar eir ad auters mansterans da s'annunziar per üna piazza da magister. El nu vulaiva impedir cun sia charta quaist «fat accumulì» dals dad Ardez, ma bainschi far attent a l'autorità respunsabla sün avantags e dischavantags d'üna tala scoula privata.

In sia charta dals 27 nov. 1963 scriva il Cussagl d'educaziun a Cuaira a l'inspectur Vital, ch'el haja tut notizcha da sia infuormaziun e chi al displascha cha la scoula privata da Sur En vegna manada d'ün uschè pac capabel magister. Plünavant voul el però arcugnoscher las circumstanzas argumentadas per la dürada da l'on scolastic cumanzà ed arcumonda, cha almain als scolars plü vegls vegna dat la pusibilità da frequentar l'instrucziun ad Ardez.²⁷

Cha quaista scoula privata da Sur En ha causà plüsas cuntraversas ed ha existü be 3 onns, resulta d'üna charta cha'l president dal cussagl da scoula, ravarenda Ludwig Sarte, ha scrit als 28 nov. 1868 al Cussagl d'educaziun in connex cun üna pretaisa da la fracziun da Bos-cha.²⁸ Seguond sias indicaziuns eiran *l'on 1863 12 scolars* a Sur En, e scha quels plü vegls füssan gnüts sforzats dad ird ad Ardez a scoula, nun avess la scoula da Sur En plü gnü scolars avuonda. Üna cuntraversa plü gronda tanter Sur En ed Ardez eira naschüda plü tard our dal motiv, cha Ardez nu vulaiva pajar als scolars da Sur En lur quota our dals fits dal fuond da scoula. Ils da Sur En s'han sün quai vouts a Cuaira, chi'ls ha dat radschun, tant plü cha dal 1864—1865 eira gnüda fabrichada la nouva chasa da pravenda e da scoula ad Ardez. In quel mumaint nu füss stat là piazza avuonda per

27. Archiv chantunal Cuaira, protocols dal Cussagl d'educaziun chantunal, CB 359 (1861—1863)

tuot ils scolars, ed al cussagl da scoula eira servi scha'ls scolars da Sur En restaivan i'l lö!

Eu finisch il chapitel scoula cun üna citaziun tradütta our da la charta surindichada da ravarenda Ludwig Sartea:

«La scoula da Sur En ha gnü üna dürada da be trais ons e que brichafat a favur dals scolars dal lö. Davo finida l'erecziun da la chasa da pravenda e da scoula ad Ardez, chi cumpiglia duos vastas stanzas da scoula, vain nus finà duos capabels magisters patentats cun ün salari da fr. 306 per 5 mais. La scoula da Sur En ais gnüda scholta e'ls scolars da la Muntogna frequaintan daspö darcheu la scoula d'Ardez. Uossa vegnan els fingià daspö trais ons e que regular- e diligiaintamaing; la daman sun els pel solit ils prüms in scoula, mangian a mezdi al lö, e la saira sül far not sun els darcheu a Sur En pro lur genituors. Daspera sun els adüna frischs e robusts. »

6. *Trais dittas da Sur En*

Chi m'ais gratià dad agiundscher a mia lavur eir alchünas annotaziuns mitologicas da nossa fracziun da Sur En, poss eu esser grata a sar Giacumin Morrel dad Ardez.²⁸ Eu lasch sieuer il text original da trais legendas da Sur En, sco cha sar Giacumin ha quintà a seis temp a dr. Arnold Büchli, al qual displaschaivelmaing nun ais reuschi da publichar il terz tom da sia granda ouvra sur da la mitologia in nossas valadas reticas.

a) *Las chasinas d'lindorna*

Ün di da prümavaira es ida üna giuvna paura d'Ardez vi a Sur En a pulir lur prà. Ella ha bain vis üna müstaila, mo nun ha dat bada a quista bes-china e ha pensà ch'ella varà seis cuvel qua d'alch varts. Mo la bes-cha sigliva vi e nan adüna davant ils peis da la giuvna. Cun verer plü bain schi ha vis la paura cha la müstaila ramassaiva lin-

28. Archiv chantunal Cuaira, actas scoula cumünala d'Ardez, XII 4 b e rapports dals inspectuors da scoula in Engiadina bassa e Val Müstair 1839—1880, XII 14 c 2

dornas bellinas e glüschaintas sco'l sulai. Ella tillas lovaiva üna sün tschella davant il mürin dal prà. La paura nun ha pudü be star e guardar il viers la müstaila. Ella ha rualà il prà, mo avant co ir a chasa ha'la pensà! «Lascha'm tour ün pèr lindorninas a chasa per meis uffants. Che dalet chi varan». Uschè svelt pussibel e'la ida vers chasa, e cun entrar in cuort schi ha'la clomà: «Hu-u, Eu n'ha chattà alch bellin da giovar per vo». Ils uffants sun currüts nan per verer che cha lur mamma veiva manà. Mo invezza da tour oura las lindornas our d'gialoffa schi tgnai'la marenghins in man. Che surpraisa! Il di davo e'la ida be subit darcheu vi a Sur En, mo ella nun ha chattà plü ingünas lindornas. Vess'la her be tut tuottas cun sai!

b. Las dialas da Suotsass

Pro'l grip «Suotsass» suot Sur En giò vivaivan dialas. I's vezza amo hoz lur cuvels. Ellas vaivan da lur cuvel principal üna culliaziun suot l'En via fin vi Arsüra, la prada vers Giarsun. Ün bel di d'instà suna darcheu idas vi Cutüra a güdar far cun fain. Mo ün da quists grobians da Giarsun ha dat culla fuorcha giò per üna da quistas mattas cun peis d'chavra. Tschellas dialas tilla han lura subit manà a chasa, ed üna es ida ad Ardez a clomar agüd. La madrüschetta chi gniva clomada per tuottas sorts s'ha missa in viadi per Sur En. Üna diala spettaiva a l'entrada da Sur En. Ella tilla ha manada speravia Suotsass aint il cuvel, ingio cha la povretta cridaiva e suspiraiva. La duonna nun ha fat blers plets, tilla ha fliada, dat ün pèr buns cumonds e lura leivla ir a chasa. I d'eira fingià s-chür. «No nu vain nüglia bler per pajar, mo ch'Ella piglia ün pèr tocs charbun!» han dit las dialas. «Che dessa be far cun quist charbun», ha pensà la madrüschetta. «O, eu tils büt davent.» Be ün pèr tokets ha'la tgnü inavo in s-charsella per tils muossar a seis hom. E baincomal, il prüm cha l'hom ha dumandà a sa duonna es stat: «E lura, che paja hast survgni a Sur En?» — «Quai es glied povra, i'm han dat ün puogn plain da charbun, ma eu n'ha tgnü be alch tokets, tschels n'haja büttà.» Ella es ida cul man in gialoffa per tour oura quist toket, schi che tegn'la in man? Ün bel marenghin. Uossa nun es ella ida in let, dimpersè uschè svelt pussibel vi Sur En a tscherchar il charbun ch'ella avaiava büttà davent, mo ella nun ha chattà plü nüglia.

Cullas strias e culs striuns nun esa a Sur En da far cumedia!

c) Il bal da las strias sül plan Sursass

Üna saira es i ün paür da Sur En sül plan Sursass. O dolor che ha'l vis, strias cun chavels disparats e striuns cun ögls chi ardaivan. E quist(as) faivan ün viers, sotaivan sco nars e faivan sigls chi's tschüffaiva bod temma. Il paür ha subit badà, cha tanter quistas creatüras d'eiran eir da quellas ch'el cugnuschaiva. «Daja propcha tantas strias e striuns a Sur En?» as ha'l dumandà. Nos pauret es turnà giò Sur En ed es i be subit in ustaria. Quist tamberlan, invezza da taschair, schi ha'l bain quintà da lung e da larg chi e che ch'el haja vis sül plan Sursass.

Intant sun passats ils dis ed il paür ha darcheu stuvü ir sül plan Sursass a manar laina. Tuot in üna vouta sun gnüts ils striuns da tuot las varts dal god nan vers el. Els til han miss ün fazöl imtuorn ils ögls, til han lià vi dal tragliun e strat ad el ed il bouv fin giò Sur En. Il paür nun ha plü vis Sur En, perche avant co rivar d'eiral fingià mort.

7. Sur En vain abandonà da sia populaziun, survista statistica

La seguainta cuorta statistica ch'eu provet da reconstruir a man da las glistas da dombraziuns federalas e dal «Ramassader» da 1806, ans da üna survista in merit al cumünet abandonà e sia spopulaziun.

Scha mincha chasa da Sur En eira abitada a seis temp dad ün hom, üna duonna, duos uffants e bapsegner o nona, schi muntaiva sia populaziun ad ün numer da ca. 70 persunas, scumpartidas sün 14 chasas.

Annada	Homens	Duonnas	Uffants	Esters	Total
1750	24	12	24	(2)	60
1806	6	10	21		37*
1850	15	13			28
1910					31
1950					9
1960					20
1970					1

D'interess ais üna pitschna survista per l'on 1950, scha no constatain l'età da quaistas 9 persunas a Sur En:

1950	0—19	20—39	40—49	sur 50	Total
	3	0	0	6	9

8. *Il cumün d'Ardez in rapport cun sia fracziun da Sur En*

Id ais da suppuoner cha Sur En nun haja mai dipuonü d'üna aigna administraziun e dad agens tschantamaints. A meis savair nun exista ingüna cumprova cuntraria.

La fracziun ais daspö ans ed annorums in oblig dad observar ils statüts, da's tgnair vi als uordens e las ledschas prescrittas dal cumün d'Ardez. In quaist connex as pudess far la dumonda, scha üna fracziun sco Sur En rinserraiva propcha ün profit pel cumün politic dad Ardez.

Il pövelet disponiva da chasas cun prada e champ chi'ls daivan üna modesta existenza, tant cha'ls abitants da la «Muntogna» vivaivan lur vita in simplicità e's daivan fadia d'as trar inavant sainz'auter sustegn.

Als dad Ardez però surstaiva dad observar ils obligs legals, obligs regard ils pasculs e la pasculaziun, las alps e l'alpçada, obligs regard la scoula ed oter plü. Tuot quaistas cunstataziuns ans dischan plütost, ch'üna fracziun nu maina ün remarchabel profit a seis cumün, pustüt scha nus considerain il problem dal provedimaint d'aua chi daiva e dà amo hoz bler da far al cumün politic.

Cun quaista baderlada va nossa spassegiada a e tras Sur En a fin. Pro la baselgia dschaina adieu al cumünet, satisfats dal di. Per turnar a chasa pigliaina la via tras il god e Suotcalögna, traversain la Val Nuna e per part lung la riva da l'En ad arrivain a Giarsun o a Lavin.

III. *Chapitel final*

Cun mia lavur trattand la *cognuschentscha da nossa stretta patria*, inramada d'üna spassegiada in ün bel di da stà o d'utuon, n'ha eu provà da depinger ün pèr purtretts da la fracziun da Sur En

d'Ardez sco ch'ella eira üna jada e sco ch'ella ais hoz. Mia intenziun ais statta quella, da laschar renascher il cumünet vegl cun sias 14 chasas abitadas tuot on, cul minchadi da sia populaziun muntagnarda, e da salvar per tuot avegnir la tradiziun e las s-charsas funtanas istoricas amo avant man.

Intimada per bainquant da l'attachamaint da meis bap per Sur En, n'ha eir eu chattà bler plaschair ed adüna daplü interess per quaist cumünet, al qual eu speresch uossa d'avair dedichà cun mia lavur üna degna memoria.

2. Litteratura primara

1. *Archiv cumünal d'Ardez*: Drets in merit la pasculaziun alp Sursass., pergamina nr. 26
2. *Archiv cumünal d'Ardez*: Drets in merit la pasculaziun alp Sursass., pergamina nr. 27
3. *Archiv chantunal Cuaira*: Actas scoula privata a Sur En/Ardez 1883, XII 9 b
4. *Archiv chantunal Cuaira*: actas scuola primara d'Ardez e fracziuns Sur En/Bos-cha/Chanova, XII 4 b
5. *Archiv chantunal Cuaira*: actas e rapports dals inspectuors da scoula in Engiadina bassa e Val Müstair, 1839—1880, XII 14 c 2
6. *Archiv chantunal Cuaira*: Protocols dal Cussagl d'educaziun chantunal 1861—1868, CB II 359—361
7. *Archiv chantunal Cuaira*: actas dombraziuns dal pövel daspö 1802—II 12 b
8. *Archiv chantunal Cuaira*: protocol Lia Chadè per la dombraziun dal 1848, CB IV 25
9. *Archiv chantunal Cuaira*: protocols da la stima da chasa pels ons 1889—1892, CB IV 25
10. *Archiv chantunal Cuaira*: acta e glistas in merit la sgüranza da chasas pels ons 1866 e 1880, X. 22 c 4 e X 22 c 6

3. Litteratura secundara

1. Bündner Urkundenbuch, tom III, 1. faszichel 1961, pag. 60
2. Camenisch Emil, Bündner Reformationsgeschichte, Chur 1920
3. Champell Duri/Moor Conradin, Rätische Geschichte, Cuaira 1851
4. Champell Duri/Plattner Placidus, Historia raetica, tom II, Basel 1890
5. Clagluna Jon, Kleine Ortsgeschichte von Ardez, 1965

6. Geographisches Lexikon der Schweiz, tom V, Neuenburg 1908
7. Jenal Sebastian, Die Siedlungen der politischen Gemeinden des Kantons Graubünden, Bündner Monatsblatt 1957, pag. 10-ff
8. Jenny Hans, Alte Bündner Bauweise und Volkskunst, Cuoirà 1948
9. Kaiser Dolf, Cumpatriots in terras estras, Samedan 1965/1967
10. v. Mohr Theodor, Archiv für die Geschichte der Republik Graubünden (vair eir Duri Champell, Rätische Geschichte I, elavurà da Conradin v. Moor) Cuoirà 1851
11. v. Mohr Theodor, Codex Diplomaticus, Sammlung der Urkunden zur Geschichte Cur-Rätien und der Republik Graubünden. Toms I/II Cuoirà 1848—1852
12. v. Moor Conradin, Geschichte von Currätien und der Republik «gemeiner drei Bünde» Graubünden, toms I/II, Cuoirà 1870—1874
13. Neuer Sammler, Jahrgänge 1805 und 1806
14. v. Planta P. C., Die currätischen Herrschaften in der Feudalzeit, Bern 1881
15. Planta Robert/Schorta Andrea, Rätisches Namenbuch, tom I, 1939
16. Poeschel Erwin, Die Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden, tom III, Basel 1940
17. Pol Luzius/Rösch M., Fragmente zur Beschreibung des Unterengadins, Neuer Sammler 1806
18. Sälis-Seewis J. U./Moor Conradin, Gesammelte Schriften, Cuoirà 1858
19. Sererhard Niculin/Vasella Oskar, Einfalte Delineation aller Gemeinden gemeiner dreyen Bünden, Cuoirà 1944
20. Schorta Andrea, Rätisches Namenbuch, tom II, Bern 1964
21. Sprecher v. Bernegg Fortunat/Moor Conradin, Geschichte der Kriege und Ünruhen, 1618—1628, tom I/7, Cuoirà 1856

4. Plans

- a) plan dal cumün da Sur En
- b) «croki» da la spassegiada Giarsun—Ardez—Sur En—Lavin

5. Declaranza da plets pac dovrats

- | | |
|---|--|
| 1. Bröch | = Pot (da painch) |
| 2. Clerai | = Prada da god |
| 3. Conjugals | = ün pêr (hom e duonna) |
| 4. Cuccaröl | = fnestrina |
| 5. möz/mozza | = masüra da gran |
| 6. mouden | = oget per fuormar p. ex. ün burlin da painch |
| 7. mutitsch | = il quantum da granezza cha'l paur maina a muglin |
| 8. Ostagi | = victima per seis pajais |
| 9. Pulmaint | = painch, chaschöl e tschigrun |
| 10. Scuflun | |
| = sdratsch lia vi d'ün monch, gniva dovrà per nettagiar ils fuorns da pan | |
| 11. spagliadur | = oget (muglin) per separar il gran da la paglia |
| 12. undrar | = onurar |

